

УДК 811.161.2'373

**І. О. Іншакова, А. Є. Іншаков**

## **НЕПРОДУКТИВНІ КОЛЬОРОНАЙМЕНУВАННЯ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (XI–XIII СТ.)**

Іншакова І. О., Іншаков А. Є. Непродуктивні кольоронайменування у староукраїнській мові (XI–XIII ст.).

Дослідження історії словникового складу української мови неможливе без з'ясування становлення окремих семантичних груп лексики, зокрема кольоративів. У статті розглядається функціонування непродуктивних кольоронайменувань та їхніх похідних у староукраїнській мові (XI–XIII ст.). Засвідчено сполучуваність номенів, розглянуто використання лексем сірий, коричневий, зелений у прямому та переносному значеннях.

*Ключові слова:* кольороназва, лексеми сірий, коричневий, зелений,

кольоративи, похідні слова.

Иншакова И. А., Иншаков А. Е. Непродуктивные цветоименования в староукраинском языке (XI–XIII ст.).

Исследование истории словарного состава украинского языка невозможно без выяснения становления отдельных семантических групп лексики, в частности колоративов. В статье рассматривается функционирование колоративов и их производных в староукраинском языке (XI–XIII ст.). Зафиксирована сочетаемость номенов, рассмотрено использование лексем серый, коричневый, зеленый в прямом и переносном значениях.

*Ключевые слова:* цветоименование, лексемы серый, коричневый, зеленый, колоративы, производные слова.

Inshakova I. A., Inshakov A. E. Unproductive coloration in Ukrainian language (XI–XIII).

The study of the history of the vocabulary of the Ukrainian language is impossible without studying Stanovlenie separate semantic groups of vocabulary, in particular coloration. The article discusses the functioning of coloration and their derivatives in Ukrainian language (XI – XIII). Fixed allocation of nomina, considered the use of tokens, gray, brown, green in the literal and figurative meanings.

*Key words:* coloration, tokens gray, brown, green, colorative, derived words.

Останнім часом у мовознавстві значно посилювся інтерес лінгвістів до кольоронайменувань. У східнослов'янському мовознавстві увага приділялася проблемі функціонування кольоронайменувань (М. І. Чікало, О. Рудь, В. Кушнерик, І. Бабій, А. П. Критенко, Н. Б. Бахиліна, В. А. Москович, Н. Ф. Пелевіна, Л. М. Грановська, В. А. Юрик, І. С. Кулікова, М. А. Суровцева, Н. Н. Степанова, А. М. Панченко та ін.).

Дослідження кольороназв староукраїнського періоду є важливим для процесу становлення, функціонування відповідної тематичної групи, виявлення закономірностей формування історичної лексикології української мови загалом. Опрацьований нами фактичний матеріал засвідчує продуктивність кольоролексем білий, чорний, червоний, синій, жовтий. Не часто вживаними були номени *сірий, коричневий, зелений* та їхні похідні, які й стали предметом нашого дослідження.

Метою нашої статті є функціонування непродуктивних кольоролексем (*сірий, коричневий, зелений*) та їхніх похідних у давніх текстах староукраїнської мови (XI–XIII ст.).

Прикметник *сірий* в обстежених джерелах староукраїнського періоду вживався зрідка. Кілька прикладів зафіксовано в «Слові о полку Ігоревім» у типових постійних епітетах *вороны серые, сѣрыи влъкъ: сѣрымъ влъкомъ по земли* (XII СП 3); *акы сѣрыи влъци, Гзакъ бѣжить сѣрымъ влъкомъ* (там само 11); *...сами скачють акы сѣрыи*

вльци въ полѣ... (там само 8).

У «Студійному уставі» XII ст. лексему *сірий* використано для позначення кольору вовни одягу монахів чи самого одягу: *никто же убо от мнихъ въ льняну или въ каку любо да облѣчается одежою не тѣчию еже от руна и то же чърно или то само чърмьно или сѣро наричаемое да будетъ же имъ всяко одѣние худо и чисто и никако же свѣтло* (XII/XIII СУ 223).

До цієї ж групи можна віднести малозрозумілий прикметник *бусий* або *бусий* на позначення змішаного кольору, що трапляється в «Слові о полку Ігоревім»: *...и скочи съ него босымъ влькомъ...* (XII СП 41); *всю ношъ съ вечера босувѣ врани възграяху у Плесньска на болони* (там само 23). У пам'ятці зафіксовано: *босый (бусый) волк, бусовѣ врани*. Номен *бусий* відомий і сьогодні в російських народних говорах зі значенням «сірий, димчастий, бурувато-сірий». Лексема *бусий* означала «темно-сірий, попелястий», *бусити, бусовити* «ставати сірим, голубим, темніти». Походження його затемнене. Деякі мовознавці пояснюють *тур., д.-тюрк. boz* «сірий, темний» (Ф I 252). Остаточо з'ясував значення цього номена у своїй науковій розвідці В. В. Німчук.

Форма *сивый* виявлена в джерелах на позначення кінської масті «темно-сірий з сивиною»: *и дары ем оу дастъ великыи, и конь свои борзыи сивыи* (1213 Ср III 344); у пам'ятках функціонують похідні кольороназви *сѣдыи*: *...стара суца, и безстудна, и сѣдѣюща (синѣюще) власы своими, да ся являеть млада всегда* (XI/XVI ИФ 215); *бѣ же низокъ, плѣшивъ, чреватъ, сѣдъ, чермень...* (там само 354); *се ли створисте моей сребреней сѣдинѣ* (XII СП 26).

У словнику І. Срезневського фіксується лексема *пропелесый* «сірий, сіруватий»: *многаж различія очима бываю<sup>т</sup>, ѿбѣ бо бываете изѣкры, а друзѣи пропелесѣ, а друзѣ чрънѣ* (XIII Ср II 1555).

Отже, кольорономен *сірий* зрідка вживався в обстежених джерелах, походив від праслов'янської форми *\*sěry* «сірий, світлий». Прикметник був типовим у постійних епітетах. Затемнене походження виявленої в пам'ятках лексеми *бусий, босий*. На позначення кінської масті в проаналізованих текстах функціонувала форма *сивый*. Серед фактичного матеріалу зафіксовані поодинокі приклади номена на позначення сірого кольору – *пропелесый*.

У давніх пам'ятках для назви кольору обличчя, шкіри вживався прикметник *смазлый* на позначення змішаного кольору.

Укр. *смуглий, смяглий* – експресивна палаталізація форми \**smag-*. Деякі мовознавці передбачали також зв'язок чергування голосних зі *смага* (Ф ІІ 963).

Зафіксовані нами в джерелах форми *смяглий* «смуглий; темний, чорний», д.-р. *смагль*, поряд зі *смагль* (там само 695), *смагльи* «смуглий, темний»: *нѣкто изѣкръ и смагль* (1073 Ізб. 230), *смагльнии* «темний» (XIV Ср ІІІ 443), *смагльи* «смуглий»; «чорний, темний» (там само 452); *смѣгльнии* «темний» (там само 447) у сполуках *смѣгльня ризы*; *телеса смагла*; *смагльня ризы*; *смагль лицем*; *смагльи черныя* одяжа. Можливо, походить лексема від *смага* «вогонь, полум'я»: *поскочи о Руской земли, смагу мычючи въ пламѣнѣ розѣ* (там само 442). Це слово, його похідні відомі в російських народних говорах [1, с. 39].

Н. Бахиліна наводить приклади з «Моління Даніїла Заточника» на підтвердження функціонування прикметника *бурый*: *Ту лѣтше ми волю бурьвести в дом свои, нѣже зла жена поняти; волю бо ни молвить, ни зла мыслить* (XII Сл. Дан. Зат. 27–28); [1, с. 39]. Виявлений зі значенням «темно-коричневий із сіруватим чи червонуватим відтінком» номен *бѣрыи*: *прося у нихъ десятины во всемъ... и в конехъ. десятое в бѣлыхъ. десятое в вороныхъ. десятое в бурыхъ. десятое в рыжихъ* (1237 Ср І 194).

Лексема *бѣрыи* (2 приклади фіксації за СДЯ) – прикметник *бурий*, який не засвідчують українські тексти, подаємо російський відповідник: *а да(л) есмь... доронкѣ кобы(л) гнѣда да коро(в) пестра болаша да волю бруои да другои чернои* (XIV СДЯ І 324).

У цей же період функціонував номен *бручатъныи* «червонувато-коричневого кольору»: *а губка далъ шюбу свою куничюю дорогимъ сукномъ бручатънымъ пошита* (1378 СДЯ І 320).

Отже, у давнину в джерелах для назви кольору обличчя, шкіри вживалися номени *смагльи, смяглий*. Виявлені в пам'ятках поодинокі приклади функціонування прикметника *бурый* східнослов'янського походження. Назви мастей коней пізніше були запозичені переважно з тюркських мов. Імовірно, цього періоду траплялися й лексеми *бручатъныи, брунат* на позначення коричневого кольору.

Прикметник *зелений* мав широку сполучуваність: *зеленыи кругъ, зелѣну траву, зеленого шолкоу, зеленъ нивъ, ветръ зеленъ, измарагдъ зеленъ, зелено лицо* (Ср І 969); [1, с. 46].

Номен *зеленыи* фіксується в пам'ятках зі значеннями:

1) «зелений»: *чръвеное, и сине, и зелено* (1073 Ср I 969); (луна) *такъ двѣ* лицѣ. *имущи ѿдино зелено а другое желто...* (1161 ЛП 516); *...и на канину зелену наполому постла* (XII СПП 16); *того же дни и ча(с) бы(с) тако и того грознѣ в Киевѣ. всѣ(м) зрѣици(м).* *бывишу сланцю м(с)цемъ. павишасѣ столпове черлени. зелени. синии ѿба полы слнца* (1230 ЛП 157); *и сапозѣ зеленого хъза шити золотомъ* (1252 ЛП 814); *двори же еи двоѣѣ оукрашени. каменемъ Галичкымъ бѣлымъ и зеленымъ* (1259 там само 844); *и землѣ сѣмѣѣ напитающею зеленою травѣ ражасть* (XIII ПВЛ 71); *аще же сѣно днѣ зелено соущемъ* (1307 Ср I 969); *ѣзелень «зеленуватий»: Иасписъ ѿзелень есть* (1073 Изб. 153); 2) «недозрілий»: *и зерну ѿбрѣстисѣ в зеленѣ грезну рѣдко ксть* (XIII/XIV СДЯ III 367). Номен зафіксовано у складі власних імен: *цр(с)твова Константиѣ Зелены лѣ(т)-ѣ* (там само).

Зрідка в текстах трапляються похідні дієслова *зеленоватисѣ* «ставати зеленим, вкриватися листям (про дерева)», суфіксальні іменники – *зеленьство*, *зеленина* «зелений, незрілий плід»: *иже грызеть зелениноу. то того боудеть зѣбѣомъ оскомин<а>* (1076 Изб. 189); зі значенням «незрілий виноград» виявлено номен *зелень*: *падъшѣмоу зеленью оскоминѣхъ зѣби* (XI Ср I 969) «незрілий овоч»; постійні епітети *зелѣну траву, зелену древу* (XII СПП 42); складний дериват *зеленосинии* «про супротивні політичні угруповання «зелених» і «синіх» у Візантії»: *...члѣвъ же беицисла потопивъ, пакы сѣ възврати. и народъ, въставъ глѣмыхъ зеленосинихъ, и много неподобныхъ и въсхищеник* (XIII/XIV СДЯ III 367).

У пам'ятках розглядуваного періоду виявлено кольороназву коштовного каменя: *змарагдъ зеленью ѿбо ксть, въ горахъ же Индиискыхъ копанъхъ, варъвари сѣкоуть* (1073 Изб. 121).

Отже, лексема *зелений*, що походила із праслов'янського *\*zelenъ*, мала широку сполучуваність (за СДЯ 25 прикладів уживання) зі значенням «зелений», «недозрілий». Трапляються в пам'ятках поодинокі похідні дієслова, іменники, складні деривати, уживана кольороназва в постійних епітетах. Номен функціонував передусім на позначення кольору рослинного світу, тканин, коштовних каменів.

#### Література

1. Бахилина Н. Б. История цветообозначений в русском языке / Наталья Борисовна Бахилина. – М. : Наука, 1975. – 288 с.

**Перелік умовних скорочень використаних джерел**

- 1073 Ізб. Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. – Спб., 1880. – 266 с.
- Ізб. 1076 Изборник 1076 года / Изд. подг. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов ; Под ред. С. И. Коткова. – М., 1965. – 210 с.
- ИФ Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.
- ЛІ Іпатьевская летопись. – [2-е изд.]. – Спб., 1908. – 938с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т. 2).
- ЛЛІ Лаврентьевская летопись. – [2-е изд.]. – Л. : Изд-во АН СССР, 1926–1927. – 580 с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т. 1, Вып. 1–2).
- ПВЛ Повість временних літ за Лаврентіївським списком // Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М. : Изд-во восточной литературы, 1962. – 286 с.
- СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10-и т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Рус. яз., 1988–1991. – Т. 1–4.
- СПІ Слово о полку Игоревѣ // Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича. – М., 1800. – С.1–48.
- Ср Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893 – 1912. – Т. 1–3.
- СУ «Устав Студийский» по списку XII в. : Фрагм. / Подгот. к печ. Д. С. Ищенко // Источники по истории русского языка. – М. : Наука, 1976. – С. 109–130.
- Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М. : Прогресс, 1964–1973. – Т. 1–4.

*Стаття надійшла до редакції 24.09.2014 р.*